

ARVUSTUS

Inna Põltsam-Jürjo ja Jüri Kivimäe (koost), *Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jansenile* (Tartu: Rahvusarhiiv, 2021), 346 lk, ISBN 978-9949-630-13-4

Vaid vähesed eesti ajaloolased on mõjutanud Eesti ajalookirjutust sellisel määral kui Ea Jansen (1921–2005), eelkõige teadagi 19. sajandit käsitleva sotsiaal- ja kultuuriajaloolise uurimistöo alal. Kodumaal on tema tähendus oma valdkonna ühe tipuna väljaspool kahtlust ja ka välismaa kolleegide jaoks on ta aastakümneid kuulunud viidatuimate Eesti ajaloolaste sekka. Mälestusteos Ea Jansenile sajandaks sünniaastapäevaks on sündinud lugupidamisest väljapaistva ajaloolase teadusliku pärandi ning tema ereda isiksuse vastu, kirjutavad koostajad Inna Põltsam-Jürjo ja Jüri Kivimäe saatesõnas.

Janseni elu ja töö põhijooni on varem valgustanud mitmed autorid ja olulisematele Jansenit uurivatele tekstidele on osutatud kõnealuse raamatu lõpuosas, kus leidub ka loetelu peategelase enda tähtsamatest uurimustest. Mõistagi ei puudu asjatundlik ülevaade siingi. Raamatu koostajate sulest pärinev artikkel “Ea Jansen – eesti rahvusliku liikumise historiograaf” läheneb teemale põhjalikult ja tasakaalukalt ning on seni parim kokkuvõtte peategelase eluteest ja elutööst. Niisiis avastab huviline lugeja Janseni kohta ka sellest raamatust veel kaunis mitmekülgset teavet.

Janseni tehtud valikuid aitavad mõista tema enda omakäelised tagasivaated, sealhulgas “Sünniaasta 1921“, mis ilmus varem Rutt Hinrikuse koostatud kogumikus “Eesti rahva elulood” (2000) ja on mälestusteoses uuesti avaldatud. Samuti on taasavaldatud Vikerkaares 1995. aastal ilmunud Marika Mikli “Vestlus Ea Janseniga”. Tiina-Mall Kreem ja Mai Levin tutvustavad oma artiklites Janseni loojaisikut kunstiajaloolase lähtekohalt, käsitledes ühtlasi tema kunstnikust isa. Kreemi “Kunstniku tütar ja ajaloolase isa. Ea ja August Jansen” on uurimusliku, Levini “Kohtumisi Ea Janseniga elus ja kunstis” memuaarse rõhuasetusega. Raamatus on arvu-
kalt illustratsioone ja arusaadavalt on neil kõige kandvam osa just nendes kahes tekstis.

Pildimaterjal on üldiselt hästi valitud. Dissonantselt mõjub aga artikkel eestlaste Siberisse küüditamisest. Kirjutise avafoto, mis võiks ju olla teemaga sobivas helistikus, kujutab hoopis küüditatud eestlaste pulmi Siberis ning sellest õhkub rõõmu ja helgust. Ka ülejäänud küüditamisega seotud fotod väljendavad positiivset meeleolu. Siia kõrvale lisandub kummastav tõik, et tänapäeval väga paljude jaoks domineerivat Siberi-tähen dust – sovetiaegsete massirepressioonide õudusi, mis haakuvad isiklikult tunnetatud perekondlike tragöödiatega – seostatakse selles artiklis poliitkorrekse hoiakuga, mis olevat kujundatud eelkõige “patriootlike jõudude ja ohvrite ühingute kannatuskogemusest” (lk 189).

Raamatu pealkiri “Kultuur ja rahvas” võtab suurima ökonoomsusega kokku Janseni uurimishuvid ja mälestusteose kaastööde teemad. Ühtlasi meenutab pealkiri üht peategelase enda samanimelist sovetiaja lõpuaastate suurprojekti, mille jaoks jõudis ta ära teha palju tööd, kuid mis paraku siiski ei teostunud. Raamatu ülejäänud artiklid on eripalgelised nii temaatiliselt kui ka teaduslikult kaalult, nõnda et mõttemänguna saaks neid jagada küllalt erilaadseteks osadeks. Autorid kirjutavad enamasti teemadel, mis on neile nende enda varasemast tööst hästi või väga hästi tuttavad, ja üks võimalus on esitleda kõigepealt tekste, mis otseselt haakuvad Ea Janseni olulisemate uurimisteemadega. Nende hulka kuuluvad teatavasti esmajoones Jakobson ja tema ajaleht Sakala ning eesti rahvusliku liikumise ajalugu. Autori viljakaimal loomeperioodil, mis algas pärast Eesti taasiseseisvumist, tulid juurde veel teemad nagu eestlaste seltside sünd ja esiletõus, kodanikuühiskonna kujunemine, venestusaeg, baltisakslased ja baltisaksa kultuur.

Eestlaste rahvuslik ja sotsiaalne edenemine 19. sajandil oli vältimatult seotud keeleküsimumustega. Reet Benderi artikkel “Baltisaksa keelest ja kolmest kohalikust keelest” vaatleb saksa keele arengulugu Eesti ja Läti alal koosmõjus eesti ja läti keelega alates keskajast kuni 1939. aastani, keskendudes 19. ja 20. sajandile. Rohkete üksiknäidete varal rõhutab autor Balti ajaloolisest keelesituatsioonist kirjutades märksõna “mitmekesisus”, sest keelesituatsiooni areng on olnud oluliselt diferentseeritum, kui paljud ehk arvavad. Baltisaksa keelt – Balti provintside saksa keelt – on pikema aja vältel uuritud, muuhulgas on seda teinud ka Bender. Siiski on autori uurimisküsimus Eesti uuema ajaloo jaoks sedavõrd keskne, et asjakohane kompaktne ülevaade on lausa hädavajalik.

Eesti keele teemal liigub edasi Toivo U. Raun oma kirjatöös “Avarades võimalusi. Eesti keel kui kommunikatsioonivahend”, kus uurib keelt kui kommunikatsioonivõimaluste avardamise vahendit ja püüab kindlaks teha valdkondi, kus sügavuti mineva uurimistööga oleks võimalik edaspidi

lisada uusi sissevaateid. Selleks on ta saanud tõeke Ee Janseni ühest 1990. aastal ilmunud artiklist. Eesti keele kui kommunikatsioonivahendi leviku vajalik eeldus oli talupoegade vabastamisele järgnenud sotsiaalne moderniseerumine. Suurtest takistustest eesti keele muutumisel kultuurikeeleks saadi jagu tänu kontaktidele teiste keelte ja kultuuridega, kusjuures tähtsam osa oli siin olulistel baltisaksa liitlastel, Soome võimsal eeskujul, eestlāti kasvaval koostööl ja venestumiskatsete nurjumisel. Saksa-vene kultuuriline konkurents jõudis 20. sajandi algul uuele tasemele, millest tulenes tugev arengupulss, et eesti keel saaks argikeeleks eesti haritlaste seas. Oma aastakümnetepikkuse uurijakogemuse pinnalt juhib Raun tähelepanu tõsiasjale, et eestlaste võimsat rahvuslikku arengut 19. sajandi lõpupoolest kuni omariikluse saavutamiseni ei saa võtta mingi loomuliku etteantusena. Eestlaste etnilise ja kultuurilise konsolideerumise teatud määral imetabases protsessis on veel paljugi mõistmata jäänud.

Jüri Kivimāe kaastöös “Carl Robert Jakobson ja “seitsmesaja-aastase orjaöö” sünd” uuritakse Eesti uuema ajaloo üht võtmeteksti, Jakobsoni esimest isamaakõnet. Autor käsitleb Jakobsoni sõnavalikuid ja mõnesid tähtsamaid allikaid, et mõtestada lahti mitte kõige selgem “seitsmesaja-aastase orjaöö” kujund. Mitmete mõjutegurite kõrval osutuvad oluliseks lähtekohaks Koidula isamaalise luule motiivid, mis omakorda olid tõenäoliselt mõjutatud Merkelist. Seevastu jääb laialt levinud arvamus Merkele silmanāhtavast otsesest mõjust 1868. aastal küsitavaks, see on selgelt identifitseeritav hilisemal ajal.

Ārkamisaja ühe kesksematest kesksema uurimisküsimuse võtab käsile Mart Laar. “Kahe-rinde-needus – ārkamisaja müüt või tegelikkus?” uurib rahvusliku liikumise kahte vastandlikku suunda, mille omavaheline konkurents jättis ühisvaenlased nii mõnigi kord tagaplaanile. Üldjuhul on arvatud, et eri suundade olemasolu mõjus rahvuslikule liikumisele negatiivselt ja nõrgestas seda. Eriti jārsk “kahe-rinde-needuse” hinnang pärineb Oskar Looritsalt. Laar uurib selliste seisukohtade paikapidavust Eesti rahvusliku liikumise suure lõhe (1878–83) taustal, keskendudes 19. sajandi kahele viimasele kümnendile. Ta leiab, et väiteid rahvusliku liikumise allakāigust suure lõhe tagajärjel ei saa pidada õigeks, arvestades sealjuures ka Toivo U. Rauna uurimistulemusi. Toetudes ajaloolistele analoogiatele, püstitab Laar edasiseks uurimiseks hüpoteesi, et lõhe rahvuslikus liikumises aitas venestuse aastatel uusi võimalusi āra kasutada.

Tõnu Tannbergi artikkel “Kõik noored mehed Eestimaalt, neid kutsub kroonu āra säält ...” Vene-Türgi sõja aegsed mobilisatsioonid Eestis üldise sõjavāekohustuse kontekstis” võtab luubi alla 1877.–78. aasta sõja eel ja ajal toimunud noorsõdurite võtmised ning reservvāelaste ja

1. järgu maakaitseväelaste mobilisatsioonid. Vene impeeriumi 1874. aasta sõjaväereform oli oluline samm riiklikus moderniseerimises. Senist kogukondliku iseloomuga nekrutikohustust hakkas asendama põhimõtteliselt teistsugune sõjaväekohustus, mille täitmise järel oli võimalik naasta tava-pärasesse tsiviilellu. Sõjaväekohustuse täitmisel Vene armees oli üheks oluliseks kriteeriumiks rahvus, kuna leiti, et üksuste täiendamine põhiliselt ühest kandist pärit noorsõduritega aitab tagada väeosa võitlusvõimet. Sõjaväkke võetute eduka väljaõppe kindlustas üksnes vene keele oskus, mistõttu sõjaväeametkonna vaatenurgast võetuna oli riigi äärealade venestamine hädatarvilik. Impeeriumi rahvuste võrdluses oli eestlasi 1877. aastal võetud kõikidest noorsõduritest veidi üle ühe protsendi, mis absoluutarvude keeles tähendas kahte ja poolt tuhandet meest. Üldise sõjaväekohustuse ajal peegeldab noorsõdurite rahvuslik koosseis küllalt täpselt impeeriumi elanikkonna rahvuskoostist.

Aldur Vunki tekst “Puidu vestmine, jutu vestmine ja maarahva infoväli” jutustab järjepideva eestikeelse ajakirjanduse kujunemise kaugemast eelloost ja algusaegadest, sellega seotud tegelastest ja ajalehtedest, muuhulgas vennastekogudustest, mida ta nimetab mõnevõrra eksitavalt “vennastekogudeks” (vt selle kohta Keel ja Kirjandus 3 (2018)). Enam tähelepanu pälvivad Johann Voldemar Jannseni vaarisa Jaani tegemised, mis on seotud maise vara kogumisega.

Artikkel “Kas varane võimalus luua iseseisev tulevik aadlidaamile või lugupeetavate mõisaprouade kasvulava?” on Lembi Anepaio edasiarendus tema magistritööst “Baltisaksa aadlidaamid ja vaesus” (2019). Autor tutvustab Rakvere lähedal Vinni mõisas rajatud stifti (1775/95–1939) kui aadliseisusest neidude õppe- ja kasvatusasutust ning selle kohta baltisaksa haridussüsteemis. Vaatlusaluse ajaperioodi pikkuse ja uurimisseisu eripäratõttu on käsitlus õppekavade, õppe- ja kasvatustegevuse, õpilaste ja kasvandike, majandusküsimuste ning stifti juhatajate kohta pistelise iseloomuga.

Raamatu väiksema mõttelise osa moodustavad need kirjutised, mille temaatiline seos Janseni uurimishuvidega on kaudne. Aivar Põldvee artiklis “Vennad Kilgid ja kadunud Kungla” siseneb lugeja autori teada-tuntud huvisfääri Rootsi aja lõpukümnenditel. Paljudesse suundadesse hargnevas tekstis püüab Põldvee suure hulga infokildude põhjal rekonstrueerida valitud peatükke nii kahe Nõo kihelkonna koolmeistri, Mihkel ja Juhan Kilgi elukäigust kui ka tollastest oludest laiemalt. Üks põhiallikatest, nimelt Liivimaa ülemsuperintendentile adresseeritud kaebekiri 1704. aastast Luke mõisniku vastu koos juurde lisatud atestaatidega, on rohkearvuliste rootsiaegsete supliikide seas haruldane, kuna toob esile kõstri- ja koolmeistriametite eripärasid.

Karsten Brüggemanni kaastöö “Siber kui Eesti ajaloo mälupaik” eesmärk on käsitleda “metafoorse paiga – Siberi – olemuslikku tähendust eestlaste jaoks”. Kogumiku kõigi ülejäänud artiklite seas torkab see silma üllatavalt erandlikuna mitmeski mõttes ja vajab seega lähemat sõelumist. Brüggemann pole austanud Janseni mälestust algupärase kirjutisega, vaid mujal avaldatud artikli tõlkega. See on ebatavaline. Kirjutise saksakeelne originaal jõudis trükki juba 2009. aastal ja hiljem on ilmunud teistelt autoritelt teemakohaseid uurimusi, kõige olulisem neist on ehk Aadu Musta põhjalik ja mahukas monograafia “Siber ja Eesti. Jalaraua kõlin” (2012). Brüggemann nimetab, et originaaliga võrreldes on ta oma eestikeelset teksti korrigeerinud vaid vähesel määral ja kirjanduse osas pole olnud võimalik viidata uuematele töödele, laskumata sealjuures selgitustesse. Lugeja paneb veel imeks Anu Korbi, Eesti folkloori ja Siberi eestlaste rahvapärимuse pikaajalise koguja ja uurija doktoriväitekirja (2007) puudumist kasutatud materjalide seast. Et tõsine uurimistöö peab arvestama teiste tõsiste asjasepuutuvate uurimustega, on ajalooteaduse elementaarne nõue. See, et Brüggemann seda nõuet ei järgi, on ebatavaline. Kui relevantne on see puudujääk aga sisu seisukohalt?

Autor võtab vaatluse alla “kaks vastandlikku Siberi-kontseptsiooni Eesti ajaloomälus” ja toob kõigepealt välja, et “Kui tänapäeval meenutab Siber esmajärjekorras rahva märterlust Nõukogude valitsuse all, siis 19. sajandil oli see siiski viljaka pinnasega igatsetud maa – hoopis erinev kehvast kodumaast” (lk 185). Seejärel ta täpsustab, et «Vastakuti seisavad *hea* Siber, mis 19. sajandil ja 20. sajandi algul oli väljarändajatele töötatud maa, ning asustamata maa, *kuri* Siber, kuhu vastu nende tahtmist küüditati 1940. aastatel tuhandeid eestlasi” (lk 188). Hiljem jõuab Brüggemann järelduseni, et “Sellega jääb Siber peamiselt varem sõltumatute, aga Teise maailmasõja käigus Stalini poolt okupeeritud riikide rahva saatuse mälupaigaks, kehastununa üksikisiku kannatuses. See kogemus tõrjub eestlaste kultuurimälust täielikult välja positiivsed küljed, mis jutustavad Siberist kui piiramatute rikkuste ja võimaluste igatsetud maast” (lk 198). Kui rakendada vastandlikke kategooriaid “hea” ja “kuri Siber”, siis tuleb paratamatult liikuda lihtsusstavate üldistuste tasandil, mis eeldab ühe dominantse joone esiletõstmist. Millega valdavalt seostub eestlaste jaoks 19. sajandi Siber, mille kohta Brüggemann kasutab üldistavalt adjektiivi “hea”? Vihje võib leida näiteks juba Aadu Musta monograafia pealkirjast. 19. sajandil oli Siber eelkõige sunnitöö ja sundasumise paik, tollal seostus Siber eestlaste jaoks Vene impeeriumi ränkaskes karistuspoliitikaga. Seda asjatundjate seas üldteada fakti, mida on maininud paljud autorid ja mis kajastub lugematutes rahvapärимustes, on Must väga ulatuslikult täpsustanud suuremahulise arhiivimaterjali najal.

Eestlaste vabatahtlik väljaränne Siberisse sai alguse alles 19. sajandi lõpukümnendil ja oluliseks sihtkohaks muutus see 20. sajandi algul, perioodil enne Eesti Vabariigi loomist. Brüggemanni käsitluse lähtekoht on vildakas koos kõige sellest tulenevaga.

Eva Piirimäe arvab oma retsensioonis, et “Ea Janseni mälestusteos täidab seega suurepäraselt oma peamist funktsiooni – ärgitada mõtlema nii tema uurija-isiksusest kui ka tema pärandist” (“Teejuht Ea Janseni isiksuse ja pärandi mõtestamiseks”, Keel ja Kirjandus, 10 (2022), 972). Eespool esitatud kriitika valguses on siiski kaheldav, kas mälestusteose peategelast peaks mõtestama selliste seinast seinu ulatuvate mõtteainete kaudu; pigem võinuks kaastööde valik lähtuda põhimõttest *less is more*. Kui aga jätta see pipratera kõrvale, tuleb vaieldamatult nõustuda, et teose koostajad on ette võtnud väga vajaliku ülesande ja selle ka valdavalt väga hästi lahendanud.

ANDRES ANDRESEN